

BAJNOK DÁNIEL

ERŐSZAKMENTESSÉG ÉS A KORAI EGYHÁZ

(A Bokorünnepen 2013. január 26-án elhangzott előadás bővített változata)

Mottó: „Hogy is tudná valaki a háborúkat minden esetben, általános érvénnyel elutasítani, ha maga Isten is indít és vezet ilyeneket?” (Adolf Harnack)

A kereszténység első három évszázada úgy él a mai köztudatban, mint az erőszakos üldözöttség korszaka. E sztereotípa szerint a római hatóságok tüzzel-vassal próbálták irtani a Krisztus-hívőket, azok pedig, ha letartóztatták őket, büszkén megvallották hitüket és vállalták az ezért járó kínzást és kivégzést is. Az őskeresztények nemcsak szavakban hirdették az „evangéliumi” szelídséget, szegénységet és alázatosságot, hanem gyakorlatban is megélték azt. Mi sem állt távolabb tőlük, mint az erőszak alkalmazása, netán a katonáskodás! A hitükhöz való őszinte ragaszkodást a legsúlyosabb üldözések sem tudták megtörni, s számuk folyvást nőttön-nőtt, míg végül Nagy Konstantin császár belátta, hogy ha nem lehet elpusztítani ezt a „szektát”, akkor helyesebb a maga oldalára állítani, s az üldözött hitből előbb elfogadott, majd (néhány évtized múlva) államvallást csinálni. E dolgot nem kívánja (nem is tudná) az imént vázolt közhelyszerű képet alapjaiban cáfolni. Mindössze arra vállalkozom, hogy árnyaljam az őskeresztények szelídségéről és katonaság-ellenességéről alkotott sommás vélekedésünket.

Rögtön az elején szeretném bemutatni, hogy a kereszténység első három évszázadában az erőszakmentesség és a katonaság kérdésében óriási változás állt be. A jézusi szelídség és ellenszereget parancsa mindnyájunk számára ismert – de vajon mennyire visszhangozzák e szavakat a keresztényég első századának nem újszövetségi szövegei? A *Didakhé*, avagy a tizenkét apostol tanítása című, a Kr. u. I. század végén keletkezett iratot igen nagy becsben tartották az első századok keresztény gyülekezetei – nem véletlenül, mert a rövid írás első fele, a „két út”-ről szóló tanítás szorososan követi a jézusi elveket:

...áldjátok azokat, akik átkoznak titeket, imádkozzatok ellenségeitekért, tartsatok böjtöt azokért, akik üldöznek titeket. Milyen érdem az, ha azokat szeretitek, akik titeket szeretnek? Nemde ezt teszik a pogányok is? Ti viszont szeressétek azokat, akik gyűlölnék benneteket és ne legyenek ellenségeitek (vö.: Mt. 5, 44–47; Lk. 6, 32–33). ... Ha valaki megüti jobb arcodat, tartsd oda a másikat is, és tökéletes leszel (vö.: Mt. 5,39). Ha valaki arra kényszerítene, hogy menj vele ezer lépést, tégy meg vele kétezret (vö.: Mt. 5, 40–41). Ha valaki elkéri felső ruhádat, add oda neki alsóruhádat is (vö.: Lk. 6, 30). Ha valaki elveszi, ami a tiéd, ne kérd vissza, úgysem tudod (vö.: Lk. 6, 30).

/Didakhé 1,3–4./

E bizonytal Jézusnak tulajdonítható mondások után nem sokkal még jelentősebb szavakat olvashatunk:

Minden rossztól óvakodjál gyermekem, és minden hozzá hasonlótól. Ne légy haragos, mert a harag gyilkossághoz vezet, féltékeny se légy, se viszálykodó, se erőszakoskodó; mindezekből gyilkosság származik.

/Didakhé 3,1./

A fenti tanítás jelentőségét abban látom, hogy nem pusztán kinyilatkoztatja a lényegét, hanem egyszerű, rövid magyarázattal is szolgál. Így nem arra tanít, hogy a tanítást kinyilatkoztató személy tekintélye okán kell így vagy úgy cselekedni, hanem érthetővé teszi a tanítvány számára, hogy miért nem szabad haragosnak, erőszakosnak lenni. Ésszel belátható, hogy a gyűlölködésből erőszakos tettek, sőt, akár gyilkosságok származhatnak. Ami pedig ésszel is belátható, ott nincs szükség vallásos hitre. Nem hittartalmak (pl. Jézus istenfiúsága vagy megváltó halála) miatt nem szabad erőszakot alkalmaznunk, hanem azért, mert ebből gyilkosság származik. A szelídség tehát a korai keresztény közösségek logikus érveléssel alátámasztható erkölcsi eszménye volt.

Az erőszakhoz és különösen a katonáskodáshoz való keresztény hozzáállás évszázadok alatt végbement gyökeres megváltozásának érzékeltetésére lássunk egy példát a konstantini fordulat

korszakából. A Kr. u. 314-ben tartott Arles-i zsinaton (azaz két évvel a nevezetes Milvius-hídi csata, és egy évvel a milánói türelmi rendelet után) az alábbi kánont fogadta el az egyház:

3. kánon: *Hogy akik a békében eldobják a fegyvert, közösjék ki.*

Azokról, akik a béke idején eldobják a fegyvert, azt határoztuk, hogy maradjanak távol a közösségtől.

/Az Arles-i Zsinat kánonjai, 3./

Jól tudjuk, hogy Konstantin császár győztes hadseregében nagy számban szolgáltak keresztény katonák is. A keresztény katona fogalma, ami a Krisztus utáni évtizedekben még bizonyosan fából vaskarika volt, ekkorra bevett gyakorlattá vált, s az egyház rendelete nem a fegyver megragadását tiltotta már, hanem a fegyver letételét. Nincs többé lehetőség arra, hogy valaki „világnézeti” vagy bármi egyéb okból megtagadja a katonáskodást: aki így tesz, azt saját vallásának előjárói közösjék ki. Az egyház demonstrálni akarta, hogy a császár számíthat rá.

Az ide vezető út azonban hosszú volt, s a katonáskodáshoz való hozzáállás nem egyik napról a másikra változott meg. Jézus azt tanította tanítványainak, hogy még az ellenséget is szeretni kell, és sosem rejtette véka alá a hatalmasokról alkotott véleményét. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy életpéldájával megpecsételt tanítását híven követték az első keresztények, ám már Pál apostol leveleiben is, amelyek döntő hatással voltak a kialakuló egyház teológiájára, találunk több olyan részletet, amelyek utat nyitottak az erőszakmentesség későbbi átértelmezéséhez. Az efezusiakhoz írt levélben ezt olvassuk:

Nem annyira a vér és a test ellen kell küzdenünk, hanem a fejedelemségek és hatalmasságok, ennek a sötét világnak kormányzói és az égi magasságoknak gonosz szellemei ellen. Ezért öltözzétek fel az Isten fegyverzetét, hogy a gonosz napon ellenállhassatok, és mindent legyőzve megtarthassátok állásaitokat. Így készüljétek föl: csatoljátok derekatokra az igazság övét, öltözzétek magatokra a megigazulás páncélját, sarunak meg viseljétek a készséget a békesség evangéliumának hirdetésére. Mindehhez fogjátok a hit pajzsát, ezzel elháríthatjátok a gonosz minden tüzes nyilát. Tegyétek fel az üdvösség sisakját, és ragadjátok meg a lélek kardját, vagyis az Isten szavát.

/Ef. 6,12–17./

Kétségtelennek tűnik számunkra, hogy a fenti sorok írója nem valóságos, hanem átvitt értelemben ír a páncélzat felöltéséről és a kard megragadásáról, azaz nem háborúba, hanem a hit megőrzésére szólít. Mondatai azonban megteremtették az alapot ahhoz, hogy az egyház Krisztus seregeként (*militia Christi*) tekintsen magára. A hitért küzdő sereg csakhamar rájött, hogy Krisztus ellenségeit valóságos fegyverekkel is le lehet, sőt, le is kell győzni. A spirituális had előbb-utóbb tényleges hadsereggé vált. A hit védelmében hadra kelt egyház: ez a kép adja a muníciót a pogányok elleni, mind véresebb harcokhoz a középkor és az újkor során is, gondoljunk csak a kereszties hadjáratokra! Bár Pál apostol aligha gondolta, hogy képletes értelmű sorait így értelmezi majd a „hálás” utókor, másutt maga is megerősíti, hogy létezik jogos, Isten akaratából elkövetett erőszak:

Minden lélek vesse alá magát a fölöttes hatalomnak. Mert nincs hatalom, csak az Istentől, és ami van, azt Isten rendelte. Ezért aki a hatósággal szembeszáll, Isten rendelésének szegül ellene. Az ellenszegülő pedig magára vonja az ítéletet. Az előjárók nem azért vannak, hogy a jótétől ijesszenek el, hanem a rossztól. Azt szeretnéd tehát, hogy ne kelljen tartanod a hatalomtól? Tedd a jót és megdicsér, mert az Isten segítse őt a javadra. De ha gonoszságot művelsz, rettegj, mert nem hiába viseli a kardot. Isten eszköze, a harag jogos végrehajtója ő a gonosztevővel szemben.

/Róm. 13,1–4./

A világi hatalom tehát Istentől ered, és az Isten nevében bünteti meg mindazokat, akik rászolgáltak. Jézus Istene a tékozló, bűnök sorozatát elkövető fiát is szeretettel visszafogadó, megbocsátó Atya volt, ám Pál Istene könyörtelenül megbünteti azokat, akik rosszat tesznek, s ebben a büntetésben a világi hatalmak lesznek Isten segédjei. Jézus istenképe keveretlen: Istene a feltételek nélkül irgalmas, szerető Abba, Pálé viszont a feltételekkel irgalmas, máskülönben

bosszúálló Úr: „azon könyörül, akin akar, és azt teszi megátalkodottá, akit akar.” (Róm. 9,18; lásd még: Gal. 6,16; 1Thessz. 1,10, 4,6, stb.).

Az istenkép kevertségének oka alighanem az ószövetségi hagyományban keresendő. Ezt az örökséget a korai keresztények nem tudták megfelelően kezelni. Az ószövetségi Isten ugyanis kétarcú: tud irgalmas, de tud bosszúálló is lenni. Óvja népét a gonoszoktól, de olykor azt üzeni prófétáival, hogy pusztítsák el ellenségeiket. Isten akaratából a zsidók megütköznek az amalekitákkal, és amíg Mózes széttárt tartott karral könyörög az Úrhoz, a zsidók vannak fölényben (2Móz. 17,11). A Tóra hagyománya, hogy az Isten akaratából vívott háború igazságos, és nincs benne semmi elítélendő. Hiába szállt szembe Jézus ezzel az istenképpel, hirdelve az Atya megbocsátó szeretetét. A büntető Isten hagyománya olyan erős volt, hogy fönmaradt a keresztény gyülekezetekben is, és még maga Pál apostol sem tudott megszabadulni tőle: „Ne álljatok bosszút magatokért, szeretteim, hanem hagyjatok teret [az Isten] haragjának, hiszen írva van: «Enyém a bosszú, én majd megfizetek» – mondja az Úr.” (Róm. 12,19, idézet: 5Móz. 32,35, stb.)

Megállapítható, hogy a korai kereszténység gyakorlatban az erőszakmentességet tanította, tehát emberi eszménye a szelídség. Eközben pedig azzal vigasztalta az egyént, hogy szelíd életében elszenvedett sérelmeiért az Isten bosszút áll érte. Az istenkép és az emberkép diszharmóniája azonban szükségképpen maga után vonja az emberkép fokozatos istenképhez igazítását. Ha az Isten bosszúja igazságos, akkor ennek eszközei miért ne lehetnének éppen a hívő keresztények? Az út ezáltal feltárul az Isten akaratának megfelelő igazságos erőszak, az igazságos háború felé. (A keresztes háborúk csatakiáltása: „Isten akarja!”)

Az ószövetségi hagyomány válaszút elé állított minden korai keresztény gondolkodót. Miként viszonyuljunk egy könyvhöz, amely szerint Isten elpusztítja ellenségeit, noha a mi mesterünk azt tanította nekünk, hogy „szeressétek ellenségeiteket”? A keresztény apologéták és az egyházatyák munkáiban háromféle attitűd kristályosodik ki. Vannak, akik *elutasítják a teljes Ószövetséget*, mert az nem összehangolható Jézus üzenetével. Eme egyszerű és világos álláspont legnevezetesebb képviselője a II. század első felének híres-hírhedt tanítója, az eretnekként számon tartott szinópei Markión. Szerinte az anyagi világot egy gonosz, tehetségtelen és kicsinyes bosszúra hajló alkotó, a Démiurgosz teremtette, és a zsidó hagyomány őt nevezi Jahvének. Jézus a valódi, nem anyagi világban élő, szerető és szelíd Isten követe volt. Markión elutasította a Tórát mint jézustalan könyveket, és csak a páli leveleket, valamint Lukács evangéliumát tartotta hiteles forrásnak. Tanítását a születő egyház nem fogadta el, és 144-ben kiközösítették. A kereszténység főárama nem állt szóba a zsidó hagyomány teljes elutasításával.

Mások úgy tartották, hogy az Ószövetségben leírtakat *nem szó szerint, hanem allegorikusan* kell értelmezni. Legfontosabb alakjuk Órigenész (185–254) volt. Ő úgy vélte, hogy „a harcokról, győztesekről és legyőzöttekről szóló történeteken keresztül egy kimondhatatlan misztérium nyilvánul meg azok számára, akik képesek ezek megítélésére.” (A *princípiumokról*, 4,2,8.) Ezek a véres történetek belső, lelki vívódások irodalmi reflexiói, és ekképp is értelmezendők. Mindezek nem történtek meg a valóságban, hanem az a feladatunk, hogy a történetekből kihámozzuk az spirituális igazságot. Egy példa: „Ha pedig egyszerre kell magyarázattal szolgálni az ellenség leölése és az igaz mindenekfölötti uralma kapcsán, a következőket mondhatjuk. Amikor azt állítja, *reggelenként kiirtottam a föld minden bűnösét, hogy kigyomláljak az Úr városából mindenkit, aki törvénytelenséget művel*, a próféta átvitt értelemben mondja földnek a testet, amelynek *törekvése Isten ellensége*, az Úr városának pedig saját lelkét, melyben *Isten temploma* volt... (Kelszosz ellen, 7,22.)

A harmadik, végül túlsúlyra jutott álláspont szerint a Biblia véres valósága *történeti tény*, amely megfelelt a Krisztust megelőző kor szükségszerűségeinek, ám a Krisztus-esemény felülírta és megváltoztatta a háborúhoz való hozzáállást. Nem szabad többé úgy viselkedni, mint az Ószövetség nagyjai tettek, de ettől még cselekedeteik a maguk korában értelmezve érvényesek és Istennek tetszők, hiszen Isten maga is részt vett e csatákban: „az Úr angyala megölt az asszírok táborában száznyolcvanötezer embert; és mi is elfogadjuk ezt, sőt így is tartjuk” – írja a 165 körül mártírhalált halt Jusztinosz (*Párbeszéd a zsidó Triphónnal*, 83.). Tertullianus (160–225k.) pedig Krisztus megváltó kereszthalálának szimbolikus előképét fedezi föl Mózes fent említett imájában,

kihasználva Józsue és Jézus névazonosságát: „De hát miért csak akkor imádkozott Mózes széttárt kézzel, leülve, amikor Józsue (=Jézus) Amalek ellen harcolt? Az ilyen feszült helyzetben inkább térdre esve, mellét verve, szemét lesütve kellett volna imádkoznia! Nyilván azért, mert ugyanott, ahol az úr nevét viselő (Józsue) harcolt, fog majd egykor küzdeni maga az Úr az ördöggel, és kereszt-alakra volt szükség, amely által majd Jézus (=Józsue) győzelemre jut.” (Tertullianus: *Markión ellen*, 3,18. Lásd még: Iréneusz: *Az eretnekség ellen*, 4,24, Jusztinosz *i.m.* 90.) Isten tehát vagy korábban volt véres hadúr, és mostanra megenyhült, és jóságos Atyává szelődött, vagy most is képes mindarra, amit az Ószövetség lapjain tesz, csak éppen szolgálóinak tiltja meg ugyanezt. Akárhogy is, e hozzáállás tovább erősítette az istenkép imént említett kevertségét.

A korai kereszténység viszonya a hadsereghez nem kevésbé ellentmondásosan alakult. Az egyházatyák nem mulasztják el megjegyezni, hogy Keresztelő János, Jézus, Péter és Pál is szóba állt katonákkal, és egyik alkalommal sem tudunk arról, hogy e tisztek letették volna hivatásukat. Keresztelő János általános emberségre intette a zsoldosokat, de nem követelte meg, hogy hagyják ott a hadsereget (Lk. 3,14). Jézus meggyógyította a kafarnaumi százados szolgáját (Mt. 8,5, ill. Lk. 7,1), Péter megkeresztelte Corneliust, a római centuriót (ApCsel. 10), és Pál sem utasította másra a fegyveres börtönört, mint hogy higgyen Krisztusban (ApCsel. 16,27–34). Ennek ellenére nincs tudomásunk arról, hogy az I. században bármely megtért keresztény katonának állt (vagy az maradt) volna. Csak a II. században emelik fel szavukat egyes egyházatyák a keresztény hívek katonai szolgálata ellen. Az alábbiakban elsősorban Tertullianus véleményét ismertetem, akinek egyik korai műve, a 197-ben íródott *Apologeticum* azt próbálja igazolni, hogy a keresztények akkor is hasznos és hűséges alattvalói a birodalomnak, ha nem akarnak katonáskodni – ők ugyanis nem fegyverrel, hanem imádsággal támogatják a császárt:

Mindnyájan könyörgünk az összes császárokért folytonosan: hosszú életet kérünk nekik, zavartalan uralkodást, biztonságos házat, vitéz hadsereget, hűséges szenátust, becsületes népet, nyugodt földkerekséget, s amit csak óhajt még az ember és a császár.” (Apol. 30,4.) „Ámde még más, erőteljesebb szükség is adódik, hogy a császárokért, sőt egyáltalán az egész császári birodalom főnnállásáért s a római államért is imádkozunk. Nagyon jól tudjuk, hogy az egész földkerekséget közléről fenyegető szörnyűséges összeroppanást és a borzalmas szorongásokkal ijesztő idők végzetét a Római Birodalom főnnállása tartóztatja csupán. Így azután, mivel magunk is fázunk e dolgok megtapasztalásától, míg elhalasztásukért könyörgünk, Róma uralmának tartósságát is előmozdítjuk. ... Isten állította a császárokat a nemzetek élére. (Apol. 32,1.)

Tertullianus olyan „munkamegosztást” javasol, amelyben a császár és csapatai megvédik a birodalom biztonságát a külső és belső veszélyektől, a keresztények pedig imáikkal segítik az uralkodót. A II. század végén már világos, hogy a barbár invázió veszélyét a császár szilárd uralmán kívül semmi sem akadályozhatja meg, így a keresztények feladata – saját érdekükben is – az uralkodó spirituális támogatása. (Vö. Órigenész: *Kelszosz ellen*, 8,65–70.) E támogatás egyáltalán nem jelentéktelen, hiszen a keresztények létszáma nagyon megnövekedett: „Tegnapiak vagyunk, és betöltöttünk már mindent, ami a tiétek: a városokat, a szigeteket, a várakat, ... magát a hadsereget, a kerületeket, a tízes csapatokat, a palotákat, a szenátust, a forumot, és csupán a templomokat hagytuk meg nektek.” (Apol. 37,4.) Kétséges, hogy mennyire hihetünk Tertullianusnak a keresztény katonák számának túlsúlyra jutásáról, de azt a sírfeliratok is tanúsítják, hogy a II. században már voltak keresztények a hadseregben. Ezt bizonyítják a szerző későbbi művei is (elsősorban: a bálványimádásról [*De idolatria*] és a katonai koszorúról [*De corona*]), melyekben kifejti, hogy keresztényeknek nem volna szabad katonáskodniuk. Nem érdektelen, hogy mivel indokolja álláspontját:

„Nem fér össze a kettő, isteni és emberi eskü, ... egy lélek nem kötelezheti el magát kétfelé, Istennek és a császárnak.” (A bálványimádásról, 19.) „Hitiünk szerinti meggyőződésünket nem adhatjuk fel a kényszerítő körülmények fellépésekor. Nincs olyan kényszerítő ok, ami miatt ezzel felhagyhatnánk... Még az áldozatbemutatás esete sem, vagy a nyílt hittagadás kényszere sem, ami meglehet, gyötrelmekkel és kínzásokkal jár, de még ezen kényszerítő körülmények sem mentenek fel, mert még ennél is erősebb a hittagadástól való félelem kényszere...” (A koszorúról, 11.)

A keresztények tehát azért nem katonáskodhatnak, mert esküvel megpecsételt hűségük kétfelé húzná őket: a császár felé és az Isten felé is. Az uralkodó irányában tanúsított hűség elsősorban a hadseregben is rendszeres áldozati szertartásokon nyilvánult meg, amelyeket a keresztények bálványimádásnak tekintettek. De nem csak az áldozatok számítottak rituális cselekménynek, s ezáltal a keresztények számára tilalmasnak. Tertullianus elismerően számol be egy katonáról, aki egy díszfelvonuláson nem volt hajlandó viselni a katonák tölgyfaágakból font koszorúját, és amikor felelősségre vonták, azt felelte, hogy ő nem hordhatja a koszorút, mert keresztény, és vállalta a mártírhalált. (*A koszorúról*, 1.) A III. század végéről fennmaradt számos vértanúakta közt akadnak katonamártírok is, mint pl. Marcellus, aki centurióként megtagadta részvételét a császár születésnapjának tiszteletére rendezett lakomán, mert „mostantól fogva nem harcolok a császárnak, megvetem a kőből és fából faragott istenek tiszteletét, mert azok néma és süket bálványok.”

Ezen a ponton fontos megállapítást tehetünk. A katonamártírok rendre keresztény hitükre és a bálványimádás tiltott voltára hivatkoztak. Ha fölmerült is, hogy egy kereszténynek nem szabad gyilkolnia (lásd pl. Tert. *Koszorú* 11,2), az mindig csak másodlagos érv lehetett – ám leggyakrabban elő sem került. A II–III. századi keresztény hitű katonák sosem azért vállalták a mártírhalált, mert nem akartak gyilkolni, hanem azért, mert nem akartak a bálványimádás bűnébe esni! Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szolgálatmegtagadás vallásuk szabályaiból, és nem erkölcsi eszményükből fakadt. A bálványimádást minden körülmények közt elkerülendő bűnnek tekintették, sokkal súlyosabbnak, mint az emberölést.

A tény, hogy a keresztényeknek nem annyira magával a katonáskodással volt gondjuk, mint inkább az ezzel járó rituális cselekményekkel, rávilágít a kereszténység és a bevett római vallások közti alapvető különbségre. A rómaiak eredendően is sok istent tiszteltek, de a hódításaik során igyekeztek a legtöbb leigázott nép isteneit is becsatolni a maguk vallásosságába. Hallatlan expanziós sikereiket gyakran éppen annak tulajdonították, hogy ők a „legvallásosabb nép”. Ez a vallásosság a katonaság esetében előírt bizonyos kötelező rítusokat (például áldozat a császárnak), és lehetővé tette számtalan egyéb helyi, egzotikus kultusz gyakorlását is (pl. Mithrasz, Ízisz, Attisz és Kübelé, stb.). A római vallásosság központjában nem elsősorban hittartalmak álltak, hanem maguk a kultuszcselekmények. A rítusokban nem hinni kell, hanem végre kell őket hajtani: ez a kéz vallása, nem szívé. A kereszténység azonban (zsidó hagyományként) képtelen volt nem hinni abban, amit vallási cselekményként végez. A katonamártírok felettesei gyakran adtak hangot értetlenkedésüknek, hogy a keresztények miért nem hajtják végre az áldozatot, aztán állnak tovább. Nem értették, hogy miként lehet a szív dolgává tenni a rítuscselekményt. A keresztények pedig úgy érezték, ha végrehajtják az előírt áldozatot, akkor rögtön bálványimádóvá is válnak, és ezt mindenáron el akarták kerülni. A római kultuszok vallásgyakorlókat kívántak, a kereszténység viszont hívőket.

Éppen ez a kétféle hozzáállás segít megértenünk, hogy miért nőtt meg igen nagy mértékben a keresztény katonák száma a III. század során. A római megközelítés („a kéz vallása”) teret nyert a keresztények körében is. Azok a keresztény katonák, akik nem vállalták a mártírhalált, vallásgyakorlóként voltak keresztények, és nem valódi hívőként. Végrehajtották a kötelező római rítusokat, majd éltek így vagy úgy keresztényként is. A mártírakták éppen azoknak állítanak emléket, akik nem voltak hajlandók vallásgyakorlókká válni, és a szív vallásaként tekintettek a kereszténységre. Az emlékezet a vértanúkat tartja nagyobb becsben, de a túlnyomó többség nem olyan volt mint ők.

A „vallásgyakorló” többség hatására a katonaság megítélése is megváltozott. Lactantius (240–320k.) már megkülönbözteti a hagyományos háborúskodástól az Isten népe által vívott háborút, mert míg az előbbi rítus, ez utóbbi dicséretre méltó dolog. Tertullianusszal és Órigenésszel ellentétben egyáltalán nem tartja visszásnak, hogy keresztények katonaként szolgáljanak. A konstantini fordulat idején alkotó Euszebiosz (263–339) számára végképp nem kérdés már a katonáskodás. *Egyháztörténet* című művének propagandisztikus célja bemutatni, hogy Konstantin uralmával elérkezett az új Jeruzsálem birodalma, és a háborúkkal sincs semmi gondja, föltéve, hogy

a császár ellenfelei (Maxentius, majd Licinius) véreznek el benne. Konstantin császárnak hadseregére volt szüksége, és a keresztények nem bizonyulhattak hűtlennek ahhoz, aki vallásuknak privilégiumokat nyújtott. Bár nyilván akadtak néhányan, a történeti emlékezet nem tud olyanokról, akik keresztényként megtagadták volna a szolgálatot Konstantin seregében. Elérkeztünk az Arles-i Zsinathoz: „akik a békében eldobják a fegyvert, közösítsenek ki.”

A korai keresztény közösségekben tehát tovább élt Jézus tanítása a szelídségről, de a katonaság elutasítását elsősorban nem erkölcsi, hanem vallási okokkal magyarázták. A Didakhé „értelmes” erőszakmentessége nem folytatódott. A „szeressétek ellenségeiteket” nem azért maradt érvényben, mert ésszerű, hanem azért, mert egy tekintély (Krisztus) ezt parancsolta. De nem telt bele három évszázad, és a vallás megtalálta a kikapukat az Istennek tetsző háborúhoz. A keresztény hívek közt is tért hódított az üres vallásgyakorlat, és így az „átlag keresztény” nem is különbözött már olyan nagy mértékben az „átlag pogány”-tól. Mindkettő megélhetést akart, vallási nyugalmat és a birodalom biztonságát. Konstantin számíthatott rájuk.